

Петро Білоус

ПОНЯТТЯ «ПРОСТІР ЛІТЕРАТУРИ» У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Поняття «простір літератури» розглядається у статті з погляду особливостей вираження творчості і способу буття літературного твору у суспільстві. Головна увага звернута на суб'єкт творчості (душа, менталітет) та його прояви у літературі історичних епох, зокрема характеризується типологія «української душі». Проаналізовано й онтологічний простір літератури, що визначається психологічними, соціальними і культурними передумовами.

Ключові слова: простір літератури, душа, менталітет, буття твору, хронотоп, профанний і сакральний простір.

Художня творчість завжди має простір реалізації, окреслений об'єктами зображення та способом буття літератури у суспільстві. Як стверджував Арістотель, головними об'єктами творчості («наслідування») є дії, пристрасті, характерні [1, 26–27]. Ця настанова домінувала в теорії літератури довго. Навіть у добу класицизму від митця вимагали, за Н. Буало, зображувати лише досконале, достойне похвали у житті, орієнтуючись на «високе» начало — людський розум, а не «низьке» — людські пристрасті [3]. Українські поетики XVII–XVIII ст. трактували літературу (поезію) як наслідування природи, поєднане з художньою вигадливістю. Поетика 1637 р. (*“Liber artis poeticae”*), яка викладалася у Києво-Могилянському колегіумі, так класифікує ліричну поезію: *«Цей різновид поетичного мистецтва зобов'язує поета зваблювати людей різноманітністю і лаконічністю віршів, добірністю слів, блиском і гармонійністю звучання, описом предметів, якнайприємніших за своєю природою. Ліричний вірш приваблює тільки тоді, коли він наповнений квітами слів, багатий на думки, має гарне розміщення стоп і зображає красиві предмети»* [6, 134].

У посткласицистичний період було відроджено ідею Платона про те, що література є відображенням не реально-матеріалістичного світу, а уявлень про нього. Гегель розвинув цю ідею, обґрунтувавши образ «духовного світу». За його переконанням, органічним для літератури є «безконечне царство духу», розкрите за допомогою слова. Саме воно — *«найбільш придатний матеріал, що безпосередньо належить духу»*. Звідси походило головне її завдання: *«сприяти усвідомленню сил духовного життя і взагалі всього, що буває в людських пристрастях і почуттях чи спокійно проходить перед спостережливим зором, — всеосяжного царства людських вчинків, діянь, долей, уявлень, усієї марноти цього світу»* [4, 13].

Гегель переніс акцент з матеріального буття на людський «дух», поставив у центр мистецтва

духовне життя людини, ідеалістичний простір («простір душі»), як і джерело творчості: *«Справжній предмет поезії складають не сонце, не гори, не пейзаж і не зовнішній вигляд людини, кров, нерви, м'язи, а духовні інтереси»* [5, 352].

До цієї позиції прийшов й І. Франко, який у трактаті «Із секретів поетичної творчості» висловився про те, що *«мистецтво повинно охоплювати все: бути відбитком власного Я і цілого світу, як його бачить і розуміє поет»* [7, 93].

Тематичну «всеїдність» літератури обстоюють різноманітні літературознавчі теорії сучасності. Ці ідеї активізувала психологічна школа у літературознавстві, яка живилася ідеями О. Потєбні, З. Фрейда, К.-Г. Юнга, Ж. Лакана, Ж. Деріди. Її представники розвинули і розширили наукові уявлення про психологічні механізми творчості, осердям яких є внутрішній світ людини.

Відповідно, простір літератури включає все, що людина сприймає, знає і відчуває. У ньому не існує заборонених тем і художніх форм їх відображення, на відміну від настанов нормативної поетики. Вона зовсім не обмежена у виборі об'єктів художнього змалювання, а точніше — рефлексій і реакцій літературного вираження у пізнанні й осмисленні світу, оприявлення вражень і уявлень про нього.

Простір літератури моделює внутрішній світ людини, душу. У різний час людська душа по-своєму сприймала і переживала зовнішній світ, а в ньому — актуальні проблеми, виклики, запити, пошуки і прагнення. Як писав український філософ М. Шлемкевич, *«в душах є все, і коли заглянемо в них, в кожній побачимо щось із ангела і щось із чорта, щось із тварин і з духа, праведника і злочинця. Важна панівна частина, і вона характеризує для нас душу»* [8, 102].

Душа в античному часі сповнена туги за гармонією і пошуком ясних, виразно окреслених, пластичних форм, прагненням порядку, ладу, міри, розумного начала, яке в поєднанні із досконалістю творить «красиве і корисне».

Середньовіччя зосередило душу на божественному ідеалі, пам'ятаючи платонівський образ запряжених у життєвий віз двох коней — білого, шляхетного, що тягне вгору, і чорного, норовливого, який тягне вниз. Перебуваючи під натиском постійного протистояння праведного і грішного, вона відчувала свою нікчемність і провину за первородний гріх і з усіх сил прагнула до спасіння.

Людина бароко — розгублена, її душу роздирають протиріччя, невпевненість і незахищеність у суспільстві. Вона знічена перед множинністю і поліфонією буття і водночас захоплюється грандіозною, химерною спорудою світобудови. Відкриття динамічного світу породжує сплеск контрастних пристрастей, спонукає до пошуку тихої гавані, але житейське море кидає нею, наче буря маленьким човником.

З часом химерний світ бароко трансформувався у романтичне переживання світу, яке прагнуло відірвати людину від буденності і дати їй ефемерну надію, ілюзію — красиву, утопічну, але високу у своїй духовній перспективі. Душа поривалася у незвідане і хвилююче майбутнє, але часом оглядалася і в минуле, вбачаючи там яскраві прояви духу і героїзму. У реаліях сучасності романтична душа зазвичай не знаходить втіхи і спокою.

У добу реалістичної літератури душа знеособлюється, стає притлумленою жорстоким буттям, яке у своєму технічному поступі, матеріалістичній стандартизації не зважає на індивідуальність. У тому світі всі однакові, оскільки є продуктом однакових (типових) обставин, а життя кожного детерміноване передусім економічними відносинами. Душа катастрофічно соціологізується, її пошуки спрямовані на виживання, яке незрідка завершується для неї трагічно. Вона стає «пропащою», непоміченою іншими, нереалізованою серед жорстокої буденності і громадянської дійсності.

Модернізм визволяє душу із гнітючої атмосфери матеріалістичного розрахунку, зоднаковості, знеособлення. У літературі ХХ ст. відбуваються постійні світоглядні й художні пошуки в осмисленні складних і неоднозначних трансформацій людської душі. *Експресіонізм* зображує відчужену людину, яка не знаходить прихистку у ворожому їй світі. *Сюрреалізм* показує її приголомшену і розгублену перед таємничим і непізнаним світом. *Екзистенціалізм* обрав об'єктом самотню людину у світі абсурду, а література «*потіку свідомості*» — духовний світ особистості, не пов'язаний з матеріальною дійсністю. *Абстракціонізм* прагне розкрити втечу особистості від банальної та ілюзорної дійсності.

Контурно окреслений шлях душі у просторі літератури впродовж її історичного розвитку має загальний характер. Предметніше духовний світ людини, його зміни, пошуки, ментальні

особливості розкриваються у кожній національній літературі.

Українська душа, психічна структура (менталітет) як об'єкт літератури, на думку дослідників, котрі вивчали це питання (М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, В. Липинський, П. Юркевич, М. Шлемкевич, О. Кульчицький, В. Дорошенко, В. Янів та ін.), вирізняються почуттєвим характером, «кордоцентричністю», що найяскравіше проявилися передусім у фольклорі, колективній обрядовості, естетизмі повсякденного побуту. І це стало основною ознакою художньої творчості українців. Їхня емоційність, мрійництво витісняли раціонально-вольовий компонент національного характеру, що можна пояснити психологією осідлості, яка зосереджувалася на «своєму», «рідному», індивідуальному і виключала агресивність, насильне державне усупільнення, підпорядкованість Іншому. Перебуваючи багато років у полоні різних імперій, у соціальній та етнічній неволі, українська душа бунтувала, творила свої героїчні пісні вслід за повстанськими поривами селянських і козацьких ватажків, часто поринала в ліричний світ своїх почувань і настроїв, а проте не здатна була вирватися на реальну свободу, втрачаючи раз за разом історичні шанси на самостійне і самодостатнє життя. Як писав М. Шлемкевич, «*український розспіваний Пер Гюнт, задивлений у прекрасну Льорелію власної душі, топиться у настроях і пливе за водою*» [8, 109]. На відміну від західного європейця, який здобуває і творить надбання модерної культури, українець здебільшого сповнений спокоєм немичності та покірністю долі.

На історичному становленні та функціонуванні української душі особливо позначився її межовий стан — драматичне перебування між Сходом і Заходом, а також маргінальне становище щодо іншої Європи. Постійна загроза смерті, трагізм світовідчуття, вимушене терпіння і страждання заклали основи двох типів душевної організації і поведінки особистості:

1) *vita minima* — впорядковано-гармонійна особистість, що характеризується внутрішньо «притаєним» існуванням, «відступом у себе»; у творчості — здебільшого споглядальною настановою;

2) *vita maxima et heroica* — впорядковано-негармонійна особистість, схильна до авантюризму, підвищеної активності, ентузіазму, героїчності. Найпомітніше це проявилось у психології українського козацтва, пізніше — в ідеології націоналізму.

Ці типи спричинили передусім тематику та ідейне спрямування нової української літератури, запліднену уснопоетичним культурним кодом, що тривалий час визначав її змістову та художню своєрідність. Давня українська творчість (ХІ–ХVІІІ ст.) перебувала під впливом християнської

ідеології та візантійського культурного коду. Це породило в українській душі і творчості неоднозначні колізії, оскільки християнство, ставши державно ствердженою релігією, значною мірою заглушило природне, органічне світовідчуття і світорозуміння тодішніх українців. Українська душа творила за чужими взірцями, натужно пробиваючись до оригінальності і нової природності.

Ця велика драма української душі, яка розпочалася тисячу років тому, в новому письменстві одержала позитивну розв'язку, але не вичерпала себе остаточно. Час від часу вона дає про себе знати і в сучасній літературі, яка намагається вийти на світові обшири із поки що замкнутого соціально-політичного і культурно-освітнього простору.

Онтологічний простір літератури визначається соціальними і культурними умовами її поширення, сприймання і впливу на естетичну та інтелектуальну сферу людини і суспільства. Від античних часів і до появи друкарства література мала вузький простір і була елітарною. Наприклад, адресатами давньої української літератури були духовенство, світська влада, книжні люди. Те коло було парадоксально замкнуте: автор часто був чи не єдиним читачем власних творів. Фольклор у ті часи функціонував як засіб масової культури. То була творчість не заради якоїсь мети (просвітницької, духовно-настановчої, пізнавальної, ідеологічної), а заради самої творчості малоосвічених, зайнятих у матеріальному виробництві мас.

Епоха друкованого слова розширила буттєве середовище літератури, але масовою вона стає лише у ХХ ст., коли освітою було охоплено велику кількість людей, розвинулася система засобів масової інформації. Письменність більшості людей ще не свідчить про їх активне прилучення до художньої літератури. Відносну популярність здобули гедоністичні жанри — детективи, любовні і родинні історії тощо. «Висока література» так і залишилася елітарною.

Простір літератури завжди був дискретним. Профанний простір — людське середовище, байдуже до книги та освіти, що зумовлено певними історичними і соціальними причинами або специфікою побуту і рівнем загальної культури. Сакральний простір літератури вирізняється зосередженням в одному місці словесно-писемно-творчих людей і продукованих ними книг. Він формується переважно у великих містах, де є бібліотеки (публічні, спеціалізовані,

особисті), творче середовище, що об'єднує письменників і читачів, визрівають розвинуті естетичні смаки, активно функціонують літературне життя і літературно-критичний дискурс. У такому середовищі література отримує імпульс для розвитку, ініціює нові тенденції та динамічно оновлюється.

Специфіка творчої роботи інститує ще про один вимір простору літератури — самотність. Творчість вимагає від письменника усамітнення. «Писати, — як зазначив французький прозаїк і критик ХХ ст. Моріс Бланшо, — *значить входити в усталення самотності, де чигає зачарованість*» [2, 21]. Простір самотності — індивідуальний, він убирає у себе все, що людина пізнала і відчула у житті, і саме з тим життєвим досвідом письменник ніби розмовляє, вибудовуючи самотній світ свого твору. Акт творчості не потребує публічності, бо вона руйнує цілісність і самопротікання процесу письма. Спостереження, збирання матеріалу, народження задуму, його попередня апробація можуть відбуватися у найрізноманітніших життєвих ситуаціях та обставинах, але робота над твором вимагає особистої зосередженості, що можливе тільки в усамітненні. Автор потребує своєї самоізоляції, що й визначає простір постановки літературного твору, який лише згодом переходить у простір публічний.

Літературний твір вибудовує новий світ, який чітко окреслюється самотніми часово-просторовими вимірами (хронотопом). Цей світ існує тільки у творі, поза текстом його немає. Він складається із витворених уявою та фантазією реалій, має свою історію, географію, топоніміку, заселений вигаданими людьми з вигаданими іменами. Для більшої достовірності (ілюзія реальної дійсності) письменник може ввести у свій твір відомі географічні назви, означити історичну епоху, навіть назвати деякі дати і події, що насправді сталися, однак це не порушує основ придуманого світу — він так і залишиться результатом творчих зусиль письменника.

Життя у такому творі — це можливе життя, іноді бажане життя; розповідь про нього не має жодної практичної мети, жодного раціонального сенсу для читача. Письменник пропонує йому уявно увійти у вигаданий світ, стати співучасником чужого життя, перейнятися проблемами, які, можливо, хвилюють і самого читача, зазнати естетичних переживань — усе це має користь передусім культурну, духовну.

ДЖЕРЕЛА

1. Арістотель. Поетика / Арістотель ; [пер. Борис Тен]. — К. : Дніпро, 1967. — 84 с.
2. Бланшо М. Простір літератури / Моріс Бланшо ; [пер з фр. Л. Кононович]. — Л. : Кальварія, 2007. — 272 с.
3. Буало Н. Мистецтво поетичне / Ніколо Буало ; [пер. М. Рильський]. — К. : Мистецтво, 1967. — 130 с.
4. Гегель Г.-В.-Ф. Естетика: в 4 т. / Георг-Вильгельм-Фридрих Гегель. — Т. 1. — М. : Наука, 1968. — 456 с.
5. Гегель Г.-В.-Ф. Естетика: в 4 т. / Георг-Вильгельм-Фридрих Гегель. — Т. 3. — М. : Наука, 1970. — 568 с.
6. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі й українська література XVI–XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1981. — С. 118–154.
7. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Іван Франко. — К. : Рад. письменник, 1967. — 192 с.
8. Шлемкевич М. Душа і пісня / Микола Шлемкевич // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — С. 97–112.

Поняття «пространство літератури» розглядається в статті з точки зору особливостей вираження творчості та способу буття літературного творіння в суспільстві. Головна увага приділена суб'єкту творчості (душа, менталітет) та його проявам в літературі історичних епох, в частині характеризується типологія «української душі». Проаналізовано онтологічне пространство літератури, яке визначається психологічними, соціальними та культурними передумовками.

Ключевые слова: *пространство літератури, душа, менталітет, буття творіння, хронотоп, профанне та сакральне пространство.*

The article examines the concept “literature environment” according to the peculiarities of expression of art and the way of existence of literature art in society. The great attention is paid to a subject of art (soul, mentality) and its implementation in the literature of historic epochs, particular typology of “Ukrainian soul” is analyzed. It is examined ontological environment of literature which is determined by psychological, social and cultural preconditions.

Key words: *environment of literature, soul, mentality, existence of piece of work, chronotope, profanical and sacred environment.*